

Ahlaklı Kapitalizm: Dindar Muhafazakâr Girişimci

Moral Capitalism: Religious Conservative Entrepreneur

Öz

Tarihsel ve toplumsal süreçler içerisinde meydana gelen değişimler çerçevesinde kapitalizm ve din konusu, alanın gündemindeki yerini korumaktadır. Özellikle tüketici kapitalizminin gelişmesiyle birlikte kapitalizm ve din konusunun din sosyolojik açıdan kavrayışı adına bir değer kazandığı gözlenmiştir. Bu gözlemden hareketle çalışmamızın problemi, söz konusu durumu doğrudan deneyimleyen dindar muhafazakâr girişimcilerin kapitalizm ve din ilişkisini deneyimleme, bu ilişkiyi algılama ve değerlendirme biçimleridir. Çalışmamızın amacı, kapitalizm ve din ilişkisi çerçevesinde ortaya çıkan durumu dindar veya muhafazakâr sınıfın perspektifinden anlamak; incelenen duruma ilişkin deneyimlerinin içeriğini ve yapısını ortaya koymaktır. Çalışmamız nitel durum çalışması deseninde organize edilmiş olup söz konusu durumu doğrudan deneyimleyen bireylerden amaçlı örnekleme yöntemi ile seçilmiş bir çalışma grubundan katılımcı gözlem ve görüşme yoluyla toplanan veriler, nitel fenomenolojik bir analize tabi tutulmuştur. Sonuçta çalışma grubumuz örneğinde dindar-muhafazakâr girişimcilerin, kapitalizm ve din ilişkisi bağlamında ortaya çıkan duruma ilişkin deneyimleri liberal, kapitalist ekonomik sistem ve serbest piyasa koşulları ile İslami değer ve referanslar arasında bir çelişkiyle yüzleştikleri anlaşılmıştır. Söz konusu çelişkinin yarattığı gerilimi aşmak adına liberal kapitalist ekonomik sistem ve serbest piyasa koşullarında var olmanın bir gereği olarak ilgili pratiklerini, yeniden yorumlanan dini referanslarla meşrulaştırdıkları ortaya konulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Kapitalizm, ahlak, girişimci, liberal, din

Abstract

Within the framework of the changes in historical and social processes, the issue of capitalism and religion maintains its place on the agenda of the field. Especially with the development of consumer capitalism, it has been observed that the subject of capitalism and religion has gained a value in terms of sociological understanding of religion. Based on this observation, the problem of our study is how religious conservative entrepreneurs who directly experience the situation in question experience, perceive and evaluate the relationship between capitalism and religion. The aim of our study is to understand the situation emerging within the framework of the relationship between capitalism and religion from the perspective of the religious or conservative class; The aim is to reveal the content and structure of the experiences related to the situation examined.

Our study was organized in a qualitative case study pattern and the data collected through participant observation and interview from a study group selected by purposeful sampling method from individuals who directly experienced the situation in question were subjected to a qualitative phenomenological analysis.

As a result, in the example of our study group, it was understood that religious-conservative entrepreneurs faced a contradiction between liberal, capitalist economic system and free market conditions and Islamic values and references. In order to overcome the tension created by the contradiction in question, it has been revealed that as a necessity of existing in liberal capitalist economic system and free market conditions, they legitimize their relevant practices with reinterpreted religious references.

Keywords: Capitalism, morality, entrepreneur, liberal, religion

Asım KASAPÖĞLU

Gençlik ve Spor Bakanlığı, Erzurum Gençlik ve Spor İl Müdürlüğü, Erzurum, Türkiye
Ministry of Youth and Sports, Erzurum Provincial Directorate of Youth and Sports, asimkasapoglu@hotmail.com
(Sorumlu Yazar-Corresponding Author)

Bu çalışma Prof. Dr. Mustafa Macit danışmanlığında 14.06.2023 tarihinde tamamladığımız MÜSİAD Örneğinde Kapitalist Üretim, Reklam, Tüketim ve Din başlıklı doktora tezi esas alınarak hazırlanmıştır. (Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, Erzurum, Türkiye, 2023). / This article is extracted from doctorate dissertation entitled "Capitalist Production, Advertising, Consumption and Religion in the Case of MÜSİAD", supervised by Mustafa Macit (Ph.D. Dissertation, Atatürk University, Erzurum, Türkiye, 2023).

Geliş Tarihi/Received 16.10.2023

Kabul Tarihi/Accepted 09.02.2024

Yayın Tarihi/Publication Date 25.03.2024

Cite this article as: Kasapoğlu, A. (2024). Moral capitalism: Religious conservative entrepreneur. *Current Perspectives in Social Sciences*, 28(1), 43-55.

Content of this journal is licensed under a Creative Commons Attribution-Noncommercial 4.0 International License.

Giriş

Problem

Günümüz dünyasında kapitalizm ile dini ve kültürel değerler arasında oldukça ilginç bir karşılaşma ve iç içe geçişlere dayalı bir durumun yaşandığı gözlenmektedir. Bu gözlemden hareketle çalışmamızın problemi, söz konusu durumu doğrudan deneyimleyen dindar-muhafazakâr girişimciler örneğinde, dindar muhafazakâr girişimcilerin kapitalizm ve din ilişkisini deneyimleme, bu ilişkiyi algılama ve değerlendirme biçimleri nasıldır? sorusudur.

Amaç

Çalışmamızın amacı, kapitalizm ve din ilişkisi çerçevesinde ortaya çıkan durumu dindar veya muhafazakâr olarak addedilen girişimciler örneğinde onların perspektifinden anlamak; incelenen duruma ilişkin deneyimlerinin içeriğini ve yapısını ortaya koymaktır. Literatürü taradığımızda batıda bu ilişki çalışılmış olsa da Türkiye özelinde ve bu ilişkiyi doğrudan deneyimleyen bir grup örneğinde ele alan herhangi bir çalışmaya rastlanılmamıştır. Çalışmamız, hem içeriği hem de bir durum çalışması aracılığıyla sahada veri toplama ve toplanan veriyi nitel fenomenolojik analize tabi tutmaya yönelik yapısı ile söz konusu boşluğu doldurma adına bilime ve din sosyolojisi alanına katkı sunacak niteliktedir. İlgili dini/İslami ve kültürel değerlerin genel bir gözlemi bu değerler ile kapitalizm arasında bir çelişkiye dayalı gerilimin muhtemel olduğunu ortaya koymaktadır. Bu çerçevede kapitalizm ve din ilişkisi dindar girişimci insanların sosyoekonomik pratiği düzleminde sorunlu bir alan olarak görünmektedir. Çalışmamız, görünür sorunlu bir alanı anlamaya yönelik olmakla da topluma bir katkıdır.

Yöntem ve Gereçler

Amacımız ve problemimize uygun bir yöntem olarak nitel durum çalışması desenini benimsedik. Durum çalışması, sınırlı bir sistemin derinlemesine incelenmesi olarak tanımlanır (Merriam, 2013, s. 183). Gerçek yaşamda aralarında nedensel bağlantı olduğu varsayılan olayları açıklamada, tanımlamada ve keşfetmede durum çalışmalarının kullanılması onu diğer çalışmalardan ayırır (Yin, 1984, s. 4-7). Nitel durum çalışması diğer yöntemlerin ya da nitel analizlerin birlikte kullanıma uygun bir yöntemdir ve bir yöntem çeşitliliğine bakar. Yin'in durum çalışmasından hareketle araştırmamızın deseni problemimizin doğasını anlamaya hem de farklı bakış açılarına dayalı analiz yöntemlerini kullanmaya imkân veren bir desen olarak çalışmamız açısından değerlidir. Yani görüşme yapılan katılımcılar içerisinden "amaca yönelik örnekleme" yöntemiyle belirlenmiştir (Neuman, 2008, s. 322-323). Görüşme yapılan kişiler kendileri adına çalışan, üretim unsurlarını rasyonel bir örgütlenme sürecinde bir araya getirip düzenleyen girişimci iş insanlarından oluşmaktadır. Bu kişiler genellikle şirketin ana sermayesinin de sahibi durumundadır. Genel olarak şirket kurucusu olan bu üyeler ya tek başlarına ya da hissedarlarıyla birlikte üretim araçlarını ellerinde bulundurmaktadır. Probleme dayalı amaçlı olarak belirlenen katılımcılardan alınan bilgilerin doyuma ulaştığı varsayılan katılımcıya kadar görüşmelere devam edilmiştir. Katılımcılarla görüşmeler yüz yüze ya da dijital ortamda kitle iletişim araçları ve uygulamaları üzerinden mümkün olmuştur. Görüşmelerden önce katılımcılara araştırmanın amacı hakkında ayrıntılı bilgi verilip görüşme kapsamında kayıt alınacağı belirtilmiş ve gerekli onaylar görüşme esnasında katılımcılardan alınmıştır. Bilimsel araştırma ve yayın etiği yönergesinde yer alan bilimsel araştırma, çalışma, yayın ve etkinliklerde uyulması gereken etik kurallara ve insan araştırma ve uygulamalarındaki ilkelere riayet edilmiş, katılımcıları küçük düşürecek bir uygulamaya yer verilmemiş, katılımcıların tüm haklarına saygı gösterilmiş, katılımcıların kimliğiyle ve kendisiyle ilgili bilgi ve bulgular gizli tutulmuştur. Katılımcılarla ilgili sunulan bilgiler araştırmamızın anlaşılır kılınması için genel bilgilerinden oluşmaktadır.

Katılımcı Listesi:

	Cinsiyet	EğitimDurumu	Şehir	Meslek	Sektör
K-1	Erkek	Üniversite	Ankara	İş Adamı	Yatırım-İnşaat
K-2	Erkek	Üniversite	Erzurum	Mühendis	Mimarlık
K-3	Erkek	Üniversite	Kayseri	İş Adamı	Mobilya-Tasarım
K-4	Erkek	Üniversite	İstanbul	İş Adamı	Savunma-Güvenlik
K-5	Kadın	Üniversite	Erzurum	İş Kadını	Gıda
K-6	Erkek	Lise	Erzurum	İş Adamı	Gıda
K-7	Erkek	Üniversite	Erzurum	İş Adamı	Yatırım-İnşaat
K-8	Kadın	Üniversite	İzmir	İş Kadını	Giyim
K-9	Erkek	Üniversite	İstanbul	İş Adamı	Otomotiv
K-10	Erkek	Üniversite	İstanbul	İş Adamı	Gıda
K-11	Erkek	Üniversite	Erzurum	İş Adamı	Sağlık
K-12	Erkek	Lise	İstanbul	İş Adamı	Gıda
K-13	Erkek	Lise	Trabzon	İş Adamı	Pazarlama
K-14	Erkek	Üniversite	Ordu	İş Adamı	Yatırım İnşaat
K-15	Erkek	Üniversite	İstanbul	İş Adamı	Yatırım İnşaat
K-16	Erkek	Lise	Bayburt	İş Adamı	Hizmet
K-17	Erkek	Üniversite	İstanbul	İş Adamı	Bilişim
K-18	Erkek	Üniversite	Konya	İş Adamı	Enerji-Yatırım-Danışmanlık
K-19	Erkek	Lise	Bursa	İş Adamı	Mobilya-Tasarım
K-20	Erkek	Üniversite	Gaziantep	İş Adamı	Finans-Yatırım
K-21	Erkek	Üniversite	Manisa	İş Adamı	Hizmet

Nitel araştırmalarda veri toplama, ele aldığımız problem durumunu deneyimleyen ve bu durumu yansıtabilecek bireylerden veri toplamada en uygun yol görüşme tekniğidir. Dolayısıyla biz daha çok görüşme tekniğini kullandık. Derinlemesine görüşmeler yaptık. İki temel sorumuz vardı. Söz konusu fenomenle ilgili hangi deneyimleri yaşadınız? Hangi ortam ve durumlar bu fenomenlerle ilgili deneyimlerini etkilemiştir? Bu iki temel soru etrafında veri toplama araçlarımız yarı yapılandırılmış görüşmedir. Ayrıca doküman incelemesi, doküman taraması yöntemi ile de ilgili yazılı, sözlü, görsel dokümanlara ulaştık. Bu dokümanlardan da veri topladık. Görüşmeler işletmelerde yüz yüze ya da dijital dünyanın imkânlarıyla gerçekleştirilmiştir. Görüşme kümesindeki kişilerle ortalama 60-90 dakika süren derinlemesine görüşmeler yapılmış, inceleme kolaylığı ve verinin kalıcılığı açısından görüşmelerin ses kayıtları alınmıştır. Görüşmelerin tümü kayıt altına alınarak araştırma çerçevemiz dışındaki veriler değerlendirilmeye alınmamıştır.

Kapsam ve Sınırlılıkları

Araştırmamız kapitalizm ve din ilişkisi çerçevesinde yaşanan durumu dindar-muhafazakâr girişimciler arasından amaçlı örnekleme yöntemi ile seçilmiş bir çalışma grubuyla 2020-2022 yılında yaptığımız görüşmeleri kapsamaktadır. Kapitalizm ve din ilişkisini deneyimleme, bu ilişkiyi algılama ve değerlendirme biçimlerini doğrudan deneyimlemiş bireylere odaklanarak topladığımız veriyi nitel fenomenolojik bir analize tabi tutarak gerçekleştirdik. Çalışma grubumuzdan elde edilen verilerin içeriğine ve teorik çerçeveye uygun tematik kategoriler üzerinden başlıklar halinde analiz yaptık. Kapsamı itibarıyla kapitalizm ve din ilişkisi çerçevesinde yaşanan durumu betimlemeye yönelik çalışmamız, söz konusu durumu dindar veya muhafazakâr girişimci örneğinde incelemekle; analize konu edilen temel veriler açısından amaçlı örnekleme yöntemi ile seçilmiş bir çalışma grubundan 2020-2022 yıllarında gerçekleştirdiğimiz görüşmeler yoluyla toplanmış verilere dayalı olmakla, yöntemi açısından ise söz konusu verilerin nitel durum çalışması deseninde fenomenolojik analize tabi tutulmasıyla sınırlıdır,

Bulgular

Müslüman girişimci: “İki arada bir derede”

Bilindiği üzere 1980’li yıllarla birlikte Türkiye’de serbest piyasa ekonomisine geçilmiş ve neo-liberal ekonomi politikaları ön plana çıkmıştır. Söz konusu politikalar çerçevesinde yapısı ve anlayışında bir değişimin ifadesi olarak Türkiye’de devlet, serbest piyasa ekonomisini ve serbest teşebbüsü desteklemeye yönelmiştir. Dindar-muhafazakâr çevrelerin 1980’li yıllardan itibaren yükseldiği ve geliştiği; görüşme yapılan bireylerin “1980’li yıllar” (Katılımcı¹-1, K-18), “liberal ekonomi (K-3)”, “serbest piyasa(K-2)”, “devletin değişen yüzü(K-18, K-7)” vb. anahtar kelimelerin öne çıktığı ifadelerinden kendilerinin deyimiyle dindar-muhafazakâr çevrelerin devletin ve ilgili ekonomik politikaların bu yöndeki bir değişiminin ifadesi olarak kapitalist ekonomik sistemle daha yoğun ve sıkı bir etkileşime girdiği anlaşılmaktadır.

Liberal ekonomik anlayış, Türkiye’nin iktisadi potansiyelinin artmasına sebep olmuş ve kapitalist iktisadi değişim, ev halkının refah seviyesinin de artmasını tetiklemiş; dünya ile uyumlu bir biçimde yürütülen pratikler, muhafazakâr kesimin de ekonomik olarak gelişmesi ve artan refaktan payını almasıyla devam etmiştir.

“Türkiye’de Müslüman kesim, dini kimlikleriyle kamusal alanda 1980’li yıllarda var olmaya başlamıştır. Bu kesimin düşünce ve yaşam tarzı dini referans olarak alacağı şeklinde algılanmıştır. Ülkemizde liberal ekonominin hüküm sürmesiyle dindar kesim de liberalizmle tam bir uyum içerisine girerek kendine yaşam alanı bulmuştur. Buna hedeften sapma denebilir ancak unutulmamalıdır ki her sistem kendi kurallarına uyanlara yaşama hakkı tanır. Karşı koyanları ise sistem dışına atar. Dindar kesimin yaşadığı bundan ibarettir...”(K-1)

Bu ifadelerde şekillenen bilince göre liberal ekonomi, dini kimlik ile kapitalist ekonomik sistem içerisinde var olmanın hatta kapitalist sistem ile tam bir uyumun koşullarını sağlamıştır. Liberal ekonomik sistem,

“... Her sistem gibi kendi kurallarına uyanlara yaşama hakkı tanıyan, karşı koyanları ise zamanla dışa iten bir sistemdir. Bu nedenle tam uyum gereklidir ve anlaşılabilir bu uyum güdülen kimlik iddiası açısından bir probleme neden olmaz. Uyum sağlayanları sekülerleştirdiği, modernleştirdiği şeklinde eleştirilenler bu ekonomik sistem tarafından piyasa dışına atılanlardır.” (K-1)

“Liberalleşme “devletin yüzündeki değişimin bir ifadesi olarak Anadolu insanına yaramıştır.” (K-18)

Kimi zaman Müslüman (K-3, K-12), kimi zaman dindar kesim (K-1), kimi zaman da Anadolu insanı (K-1, K-3) olarak dini ve yerli motifli kimlik tanımları ile özelleşen iş insanlarının kendi dini, manevi ve ekonomik amaçları ile liberal ekonomik sistem arasında Weber’in deyimiyle bir seçmeci yakınlama² olduğu söylenebilir: Nihayetinde dini değerler ile kapitalist ekonomik sistemin, kar, sermaye birikimi, zenginlik gibi motifleri arasında herhangi bir tezat görülmez (K-18). Hatta “... işletmenizin ayakta kalması lazım ki dininizi yaşayınız ve dindarlara daha rahat hayat yaşamalarına neden olunuz. Hayır, hasenat yapabilirsiniz.” (K-18) şeklindeki ifade dikkate alındığında bir tezat olmadığı gibi söz konusu değerlerin, bu değerler çerçevesinde örülü motiflerin ifadesi dini davranış ve sorumlulukların yerine getirilmesi ancak bu uyumla mümkündür. Anlaşılabilir bu bakışa göre liberal ekonomi içsel özellikleri ile sadece dindar girişimci iş insanının sistemle uyumunu koşullandırmakla kalmayıp dini değer ve davranışlarını bir yeniden yoruma tabi tutulmak kaydıyla garanti altına almıştır. Nihayetinde Türkiye’de devlet müdahalesinden uzaklığın, bu yöndeki bir değişimin ve serbest piyasa ekonomisinin ifadesi olmakla (K-1, K-3, K-11) liberal ekonominin katılımcıların gözünde cezbedici olduğu görülmektedir. Anlaşılabilir dini değerler açısından bu sistemin garantörlüğü serbest piyasa mantığıyla ilgilidir. Müslüman bir toplum serbest piyasa düzenine uyumlu olarak yaşayabilir. Pazar ilişkileri dinin savunduğu ilkelerle paralellik arz eder. İslam girişimcilik faaliyetlerini yasaklamaz (K-1, K-11, K-21). O halde serbest piyasa sadece ekonomik temelli girişimciliği değil ilgili dini değerleri yorumlama serbestliği ile

¹ Katılımcı ifadesi (K) şeklinde kısaltıma ile kullanılacaktır.

² Batı tarihinde seyreden gelişmenin sürekliliğini Weber, seçmeci yakınlıklar (elective affinities) olarak adlandırdığı kavramla açıklamaktadır. Seçmeci yakınlıklar kavramı genel olarak belirli tarihsel koşulları doğuran tekil şartların özel koşullar ve süreçlerde bir araya gelebilmesini; özel olarak da kapitalizmin unsurları arasındaki bağları işaret etmektedir. Bir bakıma zihniyetin maddi koşulların şekillenmesindeki rolünü ve bu şekillenmenin sürecini ele almaktadır. Buna göre tarihsel süreç içinde Batı’da akılcılaşmayı meydana getiren etkenler seçmeci yakınlıklar sayesinde birbirini tamamlayacak bir biçimde bir araya gelmiştir. Özel olarak dini etik, meslek ahlakı ve çalışma hayatı arasındaki bağlantıyı tesis eden bu yakınlığın bir mekanizması veya akılcı/mantıki bir açıklaması bulunmamaktadır. Weber, Kapitalizmi meydana getiren pek çok parçanın niçin sadece Batı’da birbirini tamamlar bir biçimde bir araya geldiğini kültürün genel özelliklerine atıfla açıklamaktadır. Kültürün zihniyet olarak adlandırılabilir en soyut biçimi ile açıklanan bu gelişmeler gerektiğinde tarihe seçmeci bir yaklaşımla sağlanan delillerle bezenmektedir. Bknz. Weber, The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism with Other Writings on the Rise of the West, 4th ed., Ed. & Tr. Stephen Kalberg, New York, 2009, Oxford University Press.

görünür bir girişimi beraberinde getirir. Nihayetinde kurallarına uymayanı dışarıda bırakıyorsa uyum için gerekli referanslar onun mantığı bağlamında şekillenmiş demektir.

Bu ifade ve temsil üzerinden güdülen iddianın ahlaki boyutu dini ve yerel değerlerden rasyonel tarafı ise liberal kapitalist ekonomik sistemin mantığından devşirilmiş ahlaklı kapitalizm olduğu söylenebilir. Ancak kurallarına uymayanları dışarıda bıraktığı; dinin değerlerinin yaşaması için işletmenin, bu sistemin kuralları içerisinde ayakta kalması gerektiği şeklindeki görüşler dikkate alındığında dini değer ve düşüncelere dayalı bir ahlakın mı? kapitalizmi çerçevelediği yoksa liberal ekonomik kapitalist serbest piyasa mantığının mı? dini değer ve düşüncelere dayalı ahlakı kışkırttığı; yaşananın bir kapitalist ahlak mı olduğu tartışmalı hale gelebilir.

Özelleştirme(K-10), yeniden yapılanma(K-19) ve transformasyon(K-1) gibi terimler aracılığıyla aslında devleti ekonomik faaliyet alanlarının tümünün dışında bırakıp, diğer alanlardaki işlevlerinin de asgari biçimde yeniden düzenlenmesi gerektiğini, bu şekilde ekonominin her türlü siyasi müdahaleden arındırılıp kendi nesnel gerçekleri doğrultusunda işler hale getirileceğini ifade eder. Ekonomi öznellik üstü nesnellik adına devletten boşaltılmış alanda egemen olup siyaset üstü mutlak veri konumuna oturtulacaktır. Bu da doğrudan doğruya kapitalizmin ekonomi politikasıdır.

Kutsal, kural ve değişim: “Şartlar da lehimize değiştiğinde”

“Müslümanlık eşittir zenginlik dinidir.” “Mümin zengindir.” “Zenginlerin övüldüğü zengin cömertlerin peygamberlerle beraber haşır olunduğu” (K-3, K-6, K-11, K-16) anlayış küçük ve orta ölçekli Anadolu sermayesinin seri/sınırsız üretim sistemi ile uyumlu bir şekilde yoğun üretim yapmasına, sermaye birikiminin sağlanmasına ve zengin olmalarına önemli bir katkı sağlamıştır. Bu inanış sermaye birikimine yol açmış, bunun amaç dışı sonucu ise kapitalist üretici dindar girişimciler piyasada yerini almıştır. Weber’in ifadesiyle: “Zengin olmayı tercih etmişler.”(Weber, 1985, s. 140- 141) Zenginleşen girişimci iş insanları için piyasada mücadele etmek, cihat esnasında ‘şehit’ olmanın adıdır. Girişimci iş insanlarının ticari anlamda kâr peşinde koşması, bunu yaparken de bir gayeye matuf olmasıdır(K-12). Geleneksel ekonomilerde insan davranışı ekonomik rasyonalizm ve faydacılığın ürünüdür. Ekonomik rasyonalizm insan fiillerini dikkatli bir hesaplama, tahmin ve ekonomik başarı için dikkatli olma temeli üzerine kuruludur (Macfarlane, 1993, s. 261-263). Ekonomik başarı *insanın para kazanması* olarak ifade edilir (Kurt, 2010:130). Hayatın nihai amacı ister para cinsinden olsun isterse mal cinsinden olsun servet biriktirmektir. Para kazanma ve servet sahibi olma meziyet ve becerikliliğin ifadesidir. Faydacılık ahlaki değerlerin ve tutumların membaıdır (Ülgener, 1941, s. 366).

Bu durum ekonomik sermayenin etkin olduğu bir alanda kültürel sermaye ya da kültürel sermayenin baskın olduğu bir alanda zamanla ekonomik sermaye baskın hale gelmesine sebebiyet vermiştir. Birey koşullarını yerine getirerek yapıya dâhil olmuş ve yapının dönüşümünde etkin rol almıştır. Kendi içine kapanmış bir İslam’ın yeni yükselen burjuvazisi aracılığıyla pazar üzerinden dış dünyayla bütünleşmesi ve kendisini yeniden tanımlaması dini olanı ekonomik dinamiklerin hizmetine almış ve dindar muhafazakâr girişimcilerin kapitalizme uyumunu sağlamıştır (Koyuncu, 2002, s. 364). Kapitalizm eklemleme adı verilen bu süreçten kârlı çıkan yeni yükselen muhafazakâr dindar girişimci iş insanları aracılığıyla ekonomik başarının, sosyal ve kültürel anlamda sınıf hiyerarşisi sağlayacağı düşüncesine dayanan bir söylem oluşturulmuş (K-1) ve bu söylemle metalaştırılan din, ahlaki kaygılar ve reformculuğu birleştiren Batı’nın işletme modellerine kapılarını açmıştır(K-18). Yeni dindar girişimci, burjuvalaşmış erdemli zengin olmakta ve hayır işleriyle ruhunu olgunlaştırmaktadır(K-2). Aynı zamanda dindar girişimci minimum devlet düşüncesiyle devleti siyasal hedef olmaktan çıkarıp ekonomik amaçlarına hizmet eden bir kuruma dönüştürmüştür(K-19). Çünkü kapitalist ekonomik sistem kanunlarla korunmakta ve buna karşı kazanç yolları kapitalizmin kuralları ile donatılmaktadır (Özbolet, 2015, s. 10).

İşletme sahibi dindar iş insanları kapitalist zihniyet belirtileri arasında üretim araçlarının özel mülkiyeti(K-17), hür teşebbüsü(K-21, K-27), ekonomik faaliyetin can damarı olan kâr peşinde koşmayı, pazar için üretimi, para ekonomisini, rekabet mekanizmasını(K-1, K-5, K-7, K-16, K-18, K-21), Rodinson’un ifadesiyle rasyonellik olarak kabul etmiştir (Rodinson, 1978: 23). Yine kapitalist rekabet ortamında ayakta kalabilmesi için işyerindeki âletleri ve usulleri her gün biraz daha geliştirmek, üretimi daha verimli kılmak için çaba göstermek zorundadır. Kapitalist her gün yaptığı üretimi bir gün öncekinden daha fazla yapmak zorundadır(K-6, K-19).

İletişimin yaygınlaşması, küreselleşme ve bireyselliğin etkisiyle inanç, dini pratik ve değerler imtiyazsız, etkisiz hale getirilmiş ve anlamsızlaşmıştır. Dini referanslar ise piyasa ekonomisinden habersiz iletişim kanallarıyla öğrenilmeye çalışılmaktadır(K-1). Kapitalizm, tüketim toplumunun dinamiklerini inşa ederken din de payına düşeni almıştır. Öyle ki tüketim toplumunda din

teolojik bir esas değil, toplumsal gereksinimler gereği vardır ve dinin hayatın her yönünü belirleme gücünü ve teolojik bir bağlamla dini değerleri övmenin anlamı artık yoktur(K-15, K-18).

“İnsanın kumaşı uygunsa her şeyi kullanabilir. İnsanın fitratında varsa dini de kullanır her şeyi kullanır. Dinin araçsallaştırılması noktasında kötü örnekleri var... Var mı var.” (K-19)

Sarıbay, gelinen aşamada her ne kadar dinin varlığı kabul ediliyor olsa da artık o yaşamın her alanını kuşatacak olan ilahi bir değer değildir. Söz konusu olan şey oluşturulan din tasavvurlarının asli olanın yerine ikamesi durumudur. Bu durum nihayetinde dinin politikleşmesi ve yeni bir görünüm kazanmasına yol açarak asli anlamından uzaklaştırıcı bir işlev görecektir (Sarıbay, 2006, s. 181). Burada önemli olan sosyal fonksiyonlarını ön plana çıkararak dini pazarlamaktır.

“Birinci nesilde çok para kazanayım, nasıl olursa olsun çok para kazanayım. Helal haram gözetilmiyor. İkinci jenerasyon da ya hassas ya da her şeyi yapar hale geliyorlar. İki ucu da görebilirsin.”(K-18)

Bu bilinçle yeni dindar girişimciler, uluslararası rekabette varlıklarını korumak ve güçlerini arttırabilmek için geleneksel dinin kaderci anlayışını bırakıp piyasa dostu, burjuvazi ve kozmopolit dindarlık anlayışını benimsemiştir.

“35 yıldır iş hayatının içerisindeyim. Müslüman kimliği ve ona hasredilmiş ticari konumu ve hayatı çok böyle sağlıklı bir şeye dayanmadığı kanaatindeyim. Çünkü ticaretin kendi kuralları var. Müslümanın bazı hassasiyetleri var ama iş ticarete gelince birçok insanda o hassasiyetlerin pörsüdüğünü görüyoruz.” Bu da “...dine ve dindarlara ciddi zararlar veriyorlar.” (K-23) “... Dindar-muhafazakâr kimliği ile öne çıkmamakta ve dindar muhafazakârlığı eskisi kadar ön planda tutmamaktadır. Müslüman kimliği ve ona hasredilmiş ticari konumu ve hayatı çok da sağlıklı bulmamaktadır. Çünkü ticaretin kendi kuralları vardır. En kaliteyi en iyi şekilde üreteceksiniz karı maksimize edeceksiniz. Kural budur. Siz dindar olsanız da böyle olmanız da böyledir.” (K-19)

Yukarıdaki katılımcı düşünceleri Müslüman iş insanlarının bazı hassasiyetleri olduğu ama iş ticarete gelince birçok insanda o hassasiyetlerin pörsüdüğünü göstermektedir. Şerif Mardin’e göre: “Dinin öncesinde toplumsal karşı duruşların metaforu iken günümüzde tatmin edici bir konum inşa aracına dönüştüğünden söz etmekte mümkündür.”(Mardin, 2006, s. 213)

“Kurucu hassasiyetlerin hiçbiri imtihandan geçmemiş hassasiyetlerdir. Başlangıçtan daha iyi bir yârdeyiz ama henüz kültür oluşmadığı için bir şey diyemeyiz. O zamanlar test edilmemiş düşünceler vardı. Şuan test edilmiş, gerçek hayata dokunan bir yüz var. Para büyük bir imtihan, imkânlar büyük bir imtihan. Varlık da imtihan, yokluk da imtihan. Önceden yoklukla imtihan olurken şimdi varlıkla imtihan oluyoruz...”(K-18)

Yukarıdaki ifadeden anlaşılan Weber'e atfen. "... Zenginlik artınca, gurur, kızgınlık ve dünya sevgisi de artacaktır... Bunun sonucu olarak da mülkleri çoğalmıştır. Böylece gururları, kızgınlıkları, bedeni ve dünyevi arzuları ve yaşam kibirleri de artmıştır. Bu yüzden de dinin biçimi olduğu gibi kalırken, ruhu yavaş yavaş yok olmuştur.”(Weber, 1985, s. 95).

“Biraz doymamız gerekiyor... Biz ekonomik ve kültürel anlamda geniş bir perspektifte yaşamadık. Şartlar da lehimize değiştiğinde o açığı gördük. Olumsuz sonuçları da gördük. Sonuçta susamış bir insan sakın sakın su içemez. Muhafazakâr kesim olarak ye kürküm ye madundayız.”(K-17)

Değişimin bir süreç olduğunu, ekonomik ve kültürel anlamda geniş bir perspektifte yaşamadıkları, şartlar da lehlerine değiştiğinde bu süreçte olumsuz sonuçlarla karşılaşmışlardır. Oldukça kaygan ve geçişken bir zeminde ‘görünüyorum ve kazanıyorum o halde varım’ mottosuyla kimlik yeniden inşa edilmiştir. Din temelli veya rasyonel esasa dayalı ahlak güç kaybetmektedir. Gündelik olan ile uhrevi olan arasındaki gerilimde, kendi yorumlarına göre dinsel alan ve pratikleri dönüştürürler, hem de gündelik olanı ritüelleştirerek yeniden tanımlarlar (Akşit vd., 2012, s. 168-169).

Kapitalist ruh gelişimini tamamladıktan sonra seküler dünyaya uyum başlamıştır. Başlangıçta inançla çıkılan yolda kişiler, zenginleştikçe dini inançlarını terk etmiş veyahut dindarlık göstergelerinde düşük profil sergilemiştir. “İş hayatımız dini vecibelerinize mani olmadı. Az, öz değerli olan.” (K-18) Sekülerleşen ahlak dini inançtan ayrılıp oluşum dönemindeki tüketim kapitalizme uygun bağımsız bir güç haline dönüşmüştür(K-1). Weber’in ifadesiyle “modern dünyada dinsel çileciliğin ruhu kafesten kaçacak; muzaffer kapitalizm, mekanik temellere dayandığından başlangıçta manivela işlevi gören dinsel çileciliğe (ascetism) gerek kalmayacaktır.”(Weber, 1985, s. 124-146). Katılımcılara göre elde edilen karın nerde, nasıl ve ne şekilde sarf edildiğine bakılması gerekir. Ticaretin acımasızlığına denk gelindiğinde yıkıcı rekabet noktasında geri durduklarını görmediklerini ifade etmiştir.(K-18, K-19) Yani kurulu sistem ile inanç sistemi arasında gidip gelinmektedir(K-7).

İslam’ı tam anlamıyla bilen ve yaşayan iş insanlarına henüz rastlamadıklarını dile getiren katılımcılar, dindar insanlarla dindar olmayan insanlar arasında fark olması gerektiğine de inanmamaktadır ve kazandıkları parayı nerede değerlendirecekleri

konusunda takdir kişinin kendisine aittir. Girişimci iş insanları ticaretini yaparken ben dindarım, değilim diye ayırım yapmamakta servetin değerlendirilmesi noktasında Müslüman daha meşru ya da değil diye çekingen davranabilmektedir. Ama mutlak böyle bir şey de yoktur. Müslüman bir iş insanında abuk sabuk harcama tarzı yahut yaşam tarzı şeyler görülebilir. Bu duruma denilecek bir şeyde yoktur onlar için ve bu durum insana ait bir şeydir (K-1, K-2, K-3, K-4, K-11, K-18). Katılımcılar, söylemlerinde din, iktisadi alanla bağın oluşmasında fonksiyonel bir rol üstlenmiştir (Aydın vd. 2000: 139). İslam'ın geleneksel anlayışı dönüştürülmüş ve yeni ekonomik taleplere uyarlanmıştır. Yani, iktisadi ilişkilerde ortaya çıkan ahlaki boyut, maddi olanın dünyevi olarak itibar gördüğü bir ahlaki anlayışa evrilmiştir (Aslan, 1997, s. 36).

“...Öteki adamlar gibi mi oldunuz yorumu kadar afaki duran bir yorum yok. Çünkü bu insani bir şey. Değeri, oraya koymamak lazım. Değeri, helal haramlığına koymak lazım. Değeri, kazanılan servetlerin nerede değerlendirildiğine ve nasıl değerlendirildiğinde zihinlerde esneme var. Dindar insanlarla dindar olmayan insanlar arasında fark olması gerektiğine inanmıyorum. Hakkını versinler, Dindar insanlar ölçülü davranabiliyor. Ama mutlak böyle bir şey yoktur... Kriz zamanlarına baktığınızda fırsatçılık yapıyorsanız orada sıkıntı var...” (K-18)

Aynı katılımcı, üretim ile dindarlık ölçeğinde hiçbir değişiklik olmadığına inanmaktadır.

“En kaliteyi en iyi şekilde üreteceksiniz ve karı maksimize edeceksiniz... Siz dindar olsanız da böyle olmasanız da böyledir. Fırsatçılık yapıyorsanız orada sıkıntı var. Dindarlıkla alakası yoktur ve insanın kişiliği ile alakalıdır... Fırsatçılıktır. Dinleri olan da yaptı olmayanda. Yapmayanda var... Tedarikçisini yaşatan ve müşterisini yaşatmaya çalışanlar da var. Tam tersine dindar olup, tedarikçisini öldürmeye çalışanları da gördük. Burada din olgusunu nereye koyacaksınız? Bu ticari ahlaktan kaynaklanan bir şeydir. Bir insan dindar olabilir ama ahlaksızsa her şeyi yapabilir. Dindar insan ahlaklı insandır diye bir çıkarımınız varsa bu yanlıştır...”(K-18)

Sonuçta ekonomik etkinliğe bağlı yaşayan ve kazanç arayışı içerisinde hayatını sürdürenlerin ya dine kayıtsız kaldıkları ya da olumsuz bir tavır takındıkları görülebilir (Giddens, 2009, s. 205-208).

Piyasa ilişkilerinin küreselleşmesiyle ekonomik İslam'ın büyümesi için uygun bir ortam oluşmuştur. Ekonomik İslam'ın temsilcisi iş insanları, kendi kimliklerinden vazgeçmeden bir ekonomik model sergiler. Gelenekten hareketle teknolojik gelişmelere açık, serbest ticaret ve kapitalizmle uyumlu söylemi meydana getirir(K-1, K-18). Katılımcı iş insanları, girişimci etkinliklerini kapitalist mantığının kuralları içinde yürütür(K-1). Katılımcılar kapitalizmi ekonomik küreselleşme olarak kabul ederken, temelini İslami söyleme dayandırır. Küreselleşmeyi ise çoğulculuk ve çok kültürlülüğe katkı sağlayan bir etken, Türkiye'nin demokratikleşmesine ortam hazırlayan bir güç olarak görür. Demokratikleşmeyle birlikte İslami söyleme meşru bir zemin oluşmuş ve ekonomik İslam'ın uluslararası düzlemde çalışmasına zemin hazırlamıştır. Dernek ekonomik faaliyetlerini ve ideolojisini gerçekleştirmek ve üyelerini bir araya getirip harekete geçirmek için, İslami söylemi referans almakta sınıfsal temele dayanan bir örgüt yapısı oluşturmaktadır. Üyelerin hayattan beklentileri, zevkleri ve istekleri ötekileştirdikleri iş insanlarıyla benzer tipolojiler olarak karşımıza çıkar.

Dindar girişimciler kapitalizmi söylem düzeyinde eleştirmekte, fakat bireysel davranış ve toplumsal davranış düzeyinde derinleşmektedir. Kıvanç, “İslamcı işadamlarının yaptıkları işe bir misyon havası yükleyip ve basitçe, düpedüz birer kapitalist olduklarını saklayabileceklerini sanmalarıdır.”(Yıldırım, 2016, s. 54) Ekonomik faktörlerin tek başına grup oluşumunu ve grup bilincinin özel niteliklerini açıklayamayacağı, dindar girişimcilerin dayanışmasını anlamak için onların statü derecelendirmelerini, inançlarının şeklini ve sosyal prestij düşüncesini tetkik etmek gerekir.

Güçlü İslami referanslarla kültürel sermayenin ve çatışma ahlakının taşıyıcısı olarak batı tarzı modernleşmeden ayrı bir toplumsal değişme örneği ortaya koymuştur (Yankaya, 2014, s. 18-19). Siyasi gelişmelere paralel olarak, sadece ekonomik sermayesini değil kültürel ve sosyal sermayesini de zenginleştiren muhafazakâr sınıf Anadolu'da önemli bir yere sahiptir.

‘Müslüman İş Adamları Derneği’ olarak da anılan bu kuruluşun muhafazakâr orta sınıfı temsil etmektedir (Özsöz, 2019, s. 2).

Yeni muhafazakâr orta sınıf; dindar lakin yeniliklere açık, iktisadi rasyonalitesi yüksek, sanatsal ve kültürel ürünlerden ziyade maddi kazancı öne alan, öz kaynaklarını yatırım aracı olarak kullanan, ekonomide devlet müdahalesinden rahatsız, çoğunluğu küçük ve orta ölçekli şirket sahiplerinden oluşan ve muhafazakâr siyasi oluşumlara yakın duran kişiler olarak dernek tarafından tanımlanır (Demir vd. 2004, s. 166-188).

Din ve dindarlık: “Kalvinist müslümanlar çok çalışıyor. Çünkü din çalışmayı emrediyor.”

Katılımcılar, Kuran’a referans göstererek, sadece dünya nimetini unutmamak gerektiğini(Kasas/77) (K-1, K-3, K-11) değil, aynı zamanda maddi hayatla ibadetin bir arada yürüyebileceğini düşünür, hatta ticari kârları Tanrı’nın bir lütfu olarak görür(K-1, K-18, K-20). (Bakara, 193-194/197-198; Cuma/ 9-10).

İktisadi faaliyetlerinizde dinin rolü nedir? diye sorduğumuzda;

“Kendisi için istediğini kardeşi için istemedikçe asla iman etmiş değilsiniz ve elinden dilinden emin olunmadıkça iman etmiş olmazsınız... İnsan eşittir İslam; İslam eşittir iktisattır... Yani bizim her şeyde tek bir örneğimiz, rehberimiz Allah’ın elçisi peygamberimizdir...(K-3); “Din anlayışımız, rehberimiz, önderimiz Hz. Muhammed’ in bizlere miras bıraktığı dini, bir nebze olsun insan olarak yaşamak. Bunu yaşarken de hem bedenem hem ruhen dışardaki insanlara örnek olabilmek. En azından yolumuz belli.”(K-7); “...Sizin bildiğiniz, sizin bilmeyip de Allah’ın bildiği düşmanlarınız için savaş atları yetiştirin’ ayeti benim için ticareti anlamlı kılar. Çalışma hayatını dizayn eden ayet budur. Adaletle, yardımlaşmayla ilgili ayetler de etkilidir. Kalvinist Müslümanlar çok çalışıyor. Çünkü din çalışmayı emrediyor.” (K-8) “Dinin iş hayatımızda etkinliği çok fazla. Temel düsturumuz şu oldu. Kul hakkı konusundaki hassasiyetimiz çok fazla ve çok önemli. Kimsenin hakkı bizde kalmamalı. Çalışanlarımız, alış veriş yaptığımız insanlar vesair. Helalleşerek, ahirete bir şey bırakmadan ilerlemek düsturumuz bu.”(K-20); “İslam dini akıl dinidir. Akıl İslam’a hükmetmez. Allah bir sınır koymuş, bunun ötesine gidemezsin. Akıllı insanın aklına hükmeder. İslam’da usuller çok önemli. Buna uyduğunuz sürece Allah sizinle beraberdir...”(K-12); Ne İslâm ne de herhangi bir başka din, insanların ekonomik sonuçları denetleme dürtüsünün önüne geçememiştir. Kapitalist ekonomik sistemle iç içe giren İslam ülkeleri, kendi sosyal, kültürel ve iktisadi altyapılarına göre İslami ekonomik bakış açıları geliştirmişlerdir. Faizsiz bankacılık, kar-zarar ortaklığı, işçi-işveren davranışları, zekât ve sair sayılabilir.”(K-16).

Balci’ya göre İslam’da çalışma ve çalıştırma hürriyeti tam olarak vardır. İslam fertlere güç ve kabiliyetlerine uygun işlerde çalışma hak ve hürriyetini tanımıştır. Hiçbir kimse herhangi bir nüfuz, iktidar ya da sübjektif faktörlere dayanarak bir işe başlamada imtiyaz ve önceliğe sahip değildir. İstihdamda tam bir fırsat eşitliği söz konusudur. Kapitalist sistemin aksine İslam, işçi ve işverenin birbirlerinin menfaatine çalıştığı ve birbirlerini tamamladığı bir sistem oluşturur. Her iki grup birbirine müteşekkir olup, asıl şükürü rızık veren Allah’a ederler. Bu sistemde üretim daha verimli, çalışma ve sosyal hayata barış ve huzur egemendir. Taraflar çalışmayı sadece dünyevi bir faaliyet olarak görmez, mükâfatı ebedi hayatta alınacak olan bir ibadet olarak telakki ederler. Dolayısıyla bu ilişki hem maddi hem de manevi boyuta sahiptir (Balci, 1994, s. 117).

İnsanlık tarihi boyunca toplumların hayatında din her zaman önemini korumuştur(K-3). Her zaman bireylerin kurumsal ve özel yaşamını ekonomi ve inanç etkilediği bir gerçektir(K-1).

“İktisadi hayatımız ile dini hayatımız birbirine bağlı. Allah’a güvendiğimiz için çalışıyoruz. Kazancımızı da Allah yolunda haralayabiliyorsak ne mutlu bize. Din olmadan iktisadi hayat olmaz. Hiç ölmeyecekmiş gibi bu dünyaya, yarın ölecekmiş gibi öte dünyaya hazırlanmak.” (K-2, K-6)

“İnanç bunları şekillendirir. Bizim inancımıza göre insanlara zarar vermeme lazım, kandırmaman lazım, bu tür şeylere dikkat etmek lazım... İnsanlarda bazen inanç hedefidir. Neyi hedefliyorsa onu üretir. İnsanların ihtiyaçlarını karşılayan cennettedir hadisler var. Dünya kadar serveti var ama iki günü birbirine eşit olan ziyandadır. Hadisinden hareketle yeni şeyler yapmak isteyebilir. Dini duygunu ekstraları var. Hem motive edici hem de kazanırken kendini kontrol eden sistemleri yapması gerekiyor... İş hayatını dini değerlerine göre yönlendiren insanlar. Satacağı zaman ahlaklı zararlı maddeleri satmaması lazım, insanların faydasına olan yeni şeyleri üretmesi lazım.”(K-11)

Müslüman bir girişimci işletme faaliyetinde emanet bilinci ile hareket eder (Metwolly, 1994, s. 13-49). Buradan hareketle İslami işletmenin temel amacı karın maksimize edilmesi değildir. İşletmenin amacı ‘makbul’ ve ‘adil’ bir kar payıyla Allah’ın hoşnutluğunu kazanmaktır. O, mal ve evlatların dünya hayatının süsü olduğunu ve “Rabbinin katında sevap amelce daha hayırlı olan salih amellerin baki kalacağını”(Kehf/46) bilir. İslami bir işletme sadece amaçlarıyla değil aynı zamanda iktisadi ve piyasa stratejileri ile de diğer işletmelerden farklıdır. İslami öğretinin yasakladığı üretim ve hizmet alanlarında faaliyet gerçekleştirilemez. İslami bir toplumda hiçbir işletme alkollü içki ve domuz eti üretip satamaz. Kumar ve piyango düzenleyemez, sabit faiz oranlarıyla borç alıp-verme işlemlerinde bulunamaz. İslami bir işletme, başka bir işletmenin piyasaya girmesini engelleyip monopol kuramaz. İslami bir işletme, mal ve hizmetlerin alıcısı ve satıcısı olarak işlerinde adaleti gözetir. İslami bir işletme, istismar edici, ayrımcı ve kısıtlayıcı her türlü ticari faaliyetlerden sakınır. İslami bir işletme, pazar payını büyütecek veya ürünün fiyatını yükseltecek gerçek dışı reklam ve pazarlama stratejilerinden kaçınır (Şencan, 1994, s. 140).

“İnanmış olduğunuz değerler, dinimiz İslâm, çok hassas dengeleri var. Dinimizle belirtilen kurallara elbette uymamız lazım ama

her Müslüman bu kurallara uymuyor.” (K-19); “Dini duygu ve yaşantı ile gelişmişlik ile doğru orantılı... Mutaassıp bir hayatınız var. Ne oluyor? Müslümansak bizim belli bir çizgimiz. Dengeyi ayarlayamadığımız zaman zamanla dinin yapısı, içindeki din duyguları yozlaşıyor, köreliyor, belki de yok oluyor.”(K-5); “Bazı insanlar dini hassasiyetler kullanarak mağduriyetler yaratıyorlar. Müslüman iş adamları dünyevileşiyor, acımasızlaşıyor, ahlaksızlaşıyor, terbiyesizleşiyor, çok içerden biri olarak söylüyorum... İnsanoglu anlamıyor ayağının kaydığını anlamıyor.”(K-14)

Özellikle, toplumların tüketimi ve tüketim ile ilgili tutum ve davranışların oluşmasında dinin rolü çok büyüktür. Bu değerlendirmelerin, genel olarak, dinin, toplumsal yapıyı oluşturan ekonomi ile ilişkilerinin tespiti, özel olarak ise dinin, ekonominin unsurlarından olan tüketim üzerindeki etkisini, tüketim ile ilgili tutum ve davranışların oluşmasında oynadığı rolü belirlemesi açısından önem arz ettiğini söylememiz mümkündür(K-1). Maddenin esiri olmuş yeni dönem katılımcılar ile dünyayı imar eden, madde karşısında elindeki dönüştürücü gücü ilahi bir vazife şuuru ile kullanan ve ibadet bilinci ile disiplinli çalışma sistemini geliştiren iş insanları arasında büyük fark vardır. İlk dönem iş insanları kendisini israfa ve gösterişe kapatmış ve dünyayı haz ve tutku tarafı ile kirli gördüğü için durup dinlenmeden meydana getirilen serveti, israfa ve sınırı olmayan tüketime değil, yatırım ve üretime harcamaktadır(K-3). Ülgener'in ifadesiyle Tanrı'nın rızasını kazanma niyetiyle disiplinli, rasyonel ve muhasebesini yapan bir iş insanı portresidir. Bu kişinin amacı kapitalizmi ortaya çıkarmak değildir (Ülgener, 2006c, s. 362). Ancak çağrıldıkları işte muntazam çalışan, ibadet aşkı ile dünyevi uğraşlara sarılan ve aynı zamanda dünyevi haz ve isteklerden uzak oldukları için kazandıklarını lüks ve israfa harcamayan ve biriken sermayeyi yeniden yatırım ve üretime aktaran bu insanın çabaları kapitalizmi doğurmuştur (Ülgener, 2006c, s. 362). Bu iş insanı portresinde bireylerin İslâm'ın geleneksel kaynaklarında yer alan normlara göre hareket etmeleri yer almaktadır. Bu normlar, "iyiyi emredip kötüyü men eder"; israftan, savurganlıktan ve gösterişten kaçınılmasını emreder; zararlı sonuçlar doğuracak etkinliklere itiraz eder; cömertliği teşvik eder ve bireyleri çok çalışmaya, fiyat belirlerken adil davranmaya ve başkalarının hakkını gözetmeye davet eder. Birinci nesil olarak adlandırılan dindar iş insanlarından sonra gelen yeni nesilde düşünce ve yaşam tarzı dini referans olarak alacağı şeklinde algılanmıştır.

“Dindar-muhafazakâr iş adamları kurulduğu dönemdeki algı tabii ki. Bugün o noktada olduğunu düşünmüyorum. Dindar-muhafazakâr kimliği ile öne çıktığını düşünmüyorum... Dindar-muhafazakârlığı eskisi kadar ön planda değil.”(K-17) “...algının dindar muhafazakâr iş adamları olduğu bugün ise o noktada olmadığıdır. Dindar-muhafazakâr kimliği ile öne çıkmamakta ve dindar-muhafazakârlığı eskisi kadar ön planda tutmamaktadır. Müslüman kimliği ve ona hasredilmiş ticari konumu ve hayatı çok da sağlıklı bulmamaktadır. Müslüman iş adamların bazı hassasiyetleri var ama iş ticarete gelince birçok insanda o hassasiyetlerin kaybolduğu görülmektedir.” (K-17)

Yıldırım, 1980'li yıllarda kapitalist iktisat ilmi ve pratiğiyle karşılaşan, 1990'lı yıllarda iktisadi kültürle gündelik yaşamını, hedef ve görünürlüğüne değiştirmeye başlayan, 2000'li yıllardan sonra kapitalist iktisadi ve yapıyı mesele olmaktan, hayatındaki sekülerleşme ve İslami umdelere sadakatsizliğini sorun olarak görmekten vazgeçmiştir (Yıldırım, 20016, s. 67).

Aşağıdaki katılımcı iş insanlarının ifadelerine bakıldığında,

“...Dini ve muhafazakârlık duygularımızı öldürüyorlar. Dünyaya bakışımızı değiştirmeye çalışıyor... Dini duygu ve yaşantı ile gelişmişlik ile doğru orantılı. Dış etkenlerle özendirme söz konusu oluyor. Teşvik söz konusu oluyor. Mutaassıp bir hayatınız var. Ne oluyor? Müslümansak bizim belli bir çizgimiz. Dengeyi ayarlayamadığımız zaman zamanla dinin yapısı, içindeki din duyguları yozlaşıyor, köreliyor, belki de yok oluyor.”(K-5)

“Önceden hoş görmediğimiz şeyleri bugün hoş görmeye başladık. Dinin değişme şansı yok. Hep aynı. İslam dini yıkacak bir din gelmedi ki zaten son din. Dinimiz zaten yeni.”(K-4)

Bu dönüşüm, yeni İslami burjuvazinin çıkarlarını temsil eden bir iş insanı örgütüne doğru evrildiğini gösterir (Yankaya, 2016:116). Yıldırım, “...kapitalizmin İslam ile çatıştığı düşüncesinin yanlış olduğu, arada çelişki bulunmadığı, çağdaş kapitalizmin Batıya özgü olmayıp İslam toplumlarında bile uygulandığı görüşleri...90'lı yıllardaki dönüşümleri için referans teşkil etti.” (Yıldırım, 2016:116). Sekülerleşen bu ahlak dini inançtan ayrılıp oluşum dönemindeki tüketim kapitalizme uygun bağımsız bir güç haline dönüşmüştür (Weber, 1985, s. 124-146).

“Kamusal alanda kendine yer edinen birinci nesilden sonra gelecek hatta gelmiş durumda olan nesil ise artık dini referansları kendine referans olarak almak yerine dini reklam aracı olarak kullananların yanında, dinin pazarda bir değeri yoksa dini referansları kullanmamak için ciddi bir emek sarf ettiği de söylenebilir...”(K-23)

Yukarıdaki katılımcı düşüncesinden hareketle günümüzde, dindar iş insanları İslâm'ın geleneksel kaynaklarında yer alan kurallara göre değil de kapitalist ekonomi sistemin normlarına tabi olmaktadır. Koyuncu, kendi içine kapanmış bir İslâm'ın

yeni yükselen burjuvazisi aracılığıyla pazar üzerinden dış dünyayla bütünleşmesi ve kendisini yeniden tanımlaması dini olanı ekonomik dinamiklerin hizmetine almış ve dindar muhafazakârların kapitalizme uyumunu sağlamıştır (Koyuncu, 2002:364). İnsanların davranışları yaşadıkları devletlerin ticari hukuk sistemleri ve uluslar arası ticaretle uğraşanlarında global ekonomi kuralları ile nasıl şekillendiği, büyümelerine orantılı olarak uyum sağladıkları görünür hale gelmiştir. Gerek din gerekse ekonomi, , insanlık tarihi boyunca bir diğerini etkilemeyi başarmıştır. Özbolat, günümüzde İslam inancının iktisadi davranışlarımızı ve duruşumuzu etkilemesi, kapitalist ekonominin etkilemesinden çok daha azdır. Çünkü kapitalist ekonomik sistem kanunlarla korunmakta ve buna karşı kazanç yolları kapitalizmin kuralları ile donatılmaktadır (Özbolat, 2015, s. 10). Dolayısıyla katılımcı iş insanları, kapitalizmin kuralları ile barışık yaşamaya devam edecektir(K-1).

Keyman, muhafazakâr orta sınıf, Anadolu'nun değişim kapasitesi yüksek, küreselleşme ve Avrupalılaşıma süreçlerine açık, kültürel boyutta muhafazakâr ama ekonomik anlamda dinamik bir nitelik taşıyan toplumsallaşma ve kentleşme yaşadığını göstermiştir (Keyman, 2010: 37). İleri Teknoloji-Yüksek Ahlak mitiyle beraber 'İslamcı entellektüeller' yeni bir şehirli dindar orta sınıf, bir ahlaki yenilenmenin inşacıları ve taşıyıcıları olarak bir 'olmazsa olmazı' temsil eder(Özdemir, 2006, s. 29). İslam'ı tam anlamıyla bilen ve yaşayan iş insanlarına henüz rastlamadıklarını dile getiren katılımcılar, dindar insanlarla dindar olmayan insanlar arasında fark olması gerektiğine de inanmamaktadır(K-18, K-19).

Dürüstlük: "Akçenin olduğu yerde sıkıntı var."

İslam doğruluk ve dürüstlük demektir(K-15). Müslüman dosdoğru olan adamdır(K-6). Ne alırken ne de satarken asla yalan konuşmamalıdır(K-12). *"Hayatı dürüst yaşamamız gerekiyor. Bir ürünü pazarlarken satarken doğru anlatmamız gerekiyor. Bunları yaparsanız hem hayatınızda hem de ticaretinizde başarıya ulaşırsınız."* (K-9) Yalan en büyük günahlardan biridir. Bunun yanında satılan malı olduğundan fazla övmemeli, her bir ürünün kalite değerini dürüst bir şekilde müşteriye söylemeli, onu yanıltmamalıdır(K-16). Beekun, İslami iş ahlakının özü dürüstlüktür ve tüm ticari uygulamaların anahtarıdır (Beekun, 2011, s. 444-452).

Weber, mutluluk Tanrı katından indirilen bir şey olarak kabul edilemezdi. Mutluluk yalnızca metotlu olarak düşünme ve dürüst olarak hareket etmenin, çalışkanlıkla ve duyarlı bir şekilde uzun süreler boyunca çalışmanın sonucudur (Weber, 1985, s. 125-126). *"İslam'da başarı servet biriktirilmesiyle değil, Allah rızası ile açıklanır. Fazilet, dürüstlük, Allah'a kulluk ve O'nun rızasını kazanmakla olur. Bizim asıl felsefemiz, dürüst iş adamı olmak."*(K-7) *"Kur'an baştan sona dürüstlüğü emrediyor, sahih hadisler de öyle."* (K-2) *"İbadetin yolları ondur, dokuzu helal rızık talebidir."* hadisi, *"Cuma namazını kıldınız mı yeryüzüne dağılın ve Allah'ın fazlından nasip arayın"*(Cuma/10) ayeti ve dürüst ve namuslu tüccarın Allah katında şehitler mertebesinde olduğu ile ilgili ayet ve hadisler bu duruma örnektir(K-3, K-6, K-11). *"Ticari dürüstlüğü ahirette ödüllendirileceğini bilen işveren..."*(K-3) Allah yolunda harcamalarda bulunur. Doğru sözlü, dürüst bir tüccarın peygamberlerle, sıddıklarla ve şehitlerle birlikte haşır olunduğunu bilir (Zaim, 1994, s. 104).

"... Dürüst olmak farklı bir şey. Ben Allahtan istiyorum. Ticaretim dürüst olmalı. Allah'ın vaadi dürüst tacirler peygamberlerle haşır olunur. Fazla tevazu riyadan kaynaklıdır. Akçenin olduğu yerde sıkıntı vardır."(K-11)

"Ticaret olması gereken, Müslümanın yapması gereken bir şeydir. Geri durmaması gerekiyor. Tabi bunun dürüst ve doğru olması gerekiyor. Önceden dediğimiz gibi müstakil denildiği vakit biraz daha müspet, doğru insanlar, doğru güvenebileceğiniz insanlar"(K-13)

Tasarruf: "Biriktireceğiz ve infak edeceğiz."

Tüketimden çok paylaşma, tasarruf, ihtiyacından fazlasını infak etme gibi kurumları ile aşırı tüketim ve bu uğurda manüplasyonu karşısına alan dini ve kültürel değerlerle kar, aşırı üretim, tüketim arasında bir gerilim muhtemeldir ve günümüz dünyasında oldukça ilginç bir karşılaşma ve iç içe geçişlerin yaşandığı görülmektedir. Timur Kuran iş insanlarının hayırseverliğini, yaşadıkları suçluluk duygusuyla açıklamaktadır. Bireyler kendilerini de yıpratın ahlaki çürümeye katkı sağlamakta ve dürüstlük, güvenilirlik standartlarına sahip yerlerden şehirlere gelen kişilerde bu tür çözümler suçluluk duygusu oluşturmaktadır (Kuran, 2002, s. 94-95).

Sünni- İslam'da ekonomik gelişme yalnızca maddi büyümeyi hedef almaz. Tevhidin şartlarını meydana getirmek için manevi ilerlemeye katkıda bulunması gerekir. Bu bileşim kendiliğinden sağlanır. Çünkü İslam'a göre insanın ahlaki açıdan sınırlandırılan ekonomik faaliyetleri onun için kurtuluş yolunu da gösterir. Sünni- İslam orta çağ sufi zihniyetinin aksine, çalışmayı, kazanç sağlamayı ve bunu ticarete yatırmayı veya sadaka olarak dağıtmayı telkin etmektedir(K-3, K-6, K-11, K-19, K-21). İnfak yalnızca sosyal sefaleti azaltan bir yeniden dağılım aracı değil, aynı zamanda bir manevi ilerleme aracıdır da. Aşağıdaki katılımcı ifadeleri de bunu göstermektedir:

“Biz çok mal biriktirip Allah’la ticaret yapacağız. Allah’la alış-veriş yapacağız. Biriktireceğiz ve infak edeceğiz... Tasarruf denilince Allah bize orta yolu tutun. Allah’ın insana bahşetmiş olduğu itibar...”(K-16)

“Tasarruflarımızı yatırımlara çeviriyoruz. Bunların sayıları artacak her geçen gün. Ülkenin kalkınması için yatırım yapmak gerekiyor. Birlik ve beraberlikle daha güçlü yatırımlar yapacağız. Yatırım yatırımı doğursun. Tasarruflarımız bir sonrakine zemin olsun. Fayda eşitliği hem kendime hem çevreme hem de topluma. Altın, döviz vesaire tasarrufları sevmiyorum. Yatırımlarla büyümek, gelişmek, topluma katkı sağlamak. Kendine ve topluma katkı sağlamak isteyen kişi yatırım yapar.”(K-5)

“Zekat sadaka? Verdikçe Allah veriyor. Biz verdikçe Allah kat be kat veriyor. Sağlık olarak veriyor. Huzur olarak veriyor. Çevrenizdeki kötü insanları sizden uzaklaştırarak veriyor. Zayıf insanları, aciz insanları. Denetleyen yok. Kendinizle baş başasınız. Zekatın kırkta biri en dibidir. Kısmaya kaktık karşılığını gördük. Karşılığını da görmek de önemli. Demek ki denetleyen var...(K-17)

“Allah infak yaptıkları sürece ayakta tutuyor.”(K-4)

“Cenabı Allah’ın bize açtığı kapıdır. İşi bitirdikten sonra son perdahı infakla çekilir. Ekonominin omurgası infakmış gibi ekonomiyi kurgulamaya çalışıyoruz. İnfak çok önemlidir ve kıymetlidir. Bize kendi eksikliğimizi hissettiriyor, benim tasarrufuma kazandırdığım bu varlıktan vazgeçiyorum. İhtiyacı olan insanlara yardım ediyorum. Toplumun ve sosyal yapının perdahıdır.”(K-14)

“Kazanırken sadece kendi cebimizi, kendi zevkimizi tatmin etmek değil de zekatını vermek, vatana millete faydalı olmak hususunda bir araya geldiler.” (K-7)

Katılımcılar tasarruflarının toplumsal karşılığını yeterli bulmadıklarını ve işletilemediğini bunun nedeni olarak ta kendilerinin kanaatkâr olmadıkları ve tamahkâr olduklarını ifade etmektedir.

“Zekat, sadaka, infak, yardımlaşma ve infakta bulunma vesair kurumların fonksiyonunu işimize gelmediğinden dolayı tam yerine getirememektedir. Kur’anı Kerim’de bizlere emir olunan bir zekât kurumu, bir sadaka kurumu, infak, yardımlaşma, infakta bulunma gibi kurumlar tam işletilmediğinden veya bizim işimize gelmediğinden veya biz anlamadığımızdan dolayı işletilemiyor.”(K-8) Her bir yerin hakkı var, Ben Allah yolunda infak kalemini gerçek anlamda çalıştıralım.(K-3) “Tam da dinimizin istediği zekat sermayenin cezalandırılmasıdır. Dinimiz yastık altı sermayesi istemez asla. Yastık altı sermayesinin Anadolu sermayesine dönüşmesidir(K-3).” “İşadamlarında kanaat yok.”(K-4) “Kanaatkâr değil de tamahkar olduk toplum olarak.”(K-14) “Allah ve rasülünün istediği şekilde hayatınızı idame ettirdiğiniz de dünyanın en mutlu insanı sizsiniz. Bunun üzerine birde kanaati eklerseniz, açgözlü olmazsanız hiçbir sıkıntınız olmaz. İslam sosyal hayatın tamamına hükmeder. Yemediğimiz, yemeyeceğimiz hiçbir malı satmıyoruz. Şuan ekonomik olarak en büyük sıkıntımız, doyumsuzluk, kanaatsizlik.”(K-16)

Şencan, İslam ekonomisi, İslam hukuk ve kurumlarının yürürlükte olduğu ve bireylerin ekseriyetinin İslam akidesine sahip olduğu ve hayatlarında uyguladıkları bir ekonomi modeli olarak tanımlar. Bu toplum mevcut ‘Müslüman’ toplumlarından farklılık arz eder. Zekât kurumu toplumsal ve ekonomik yapının bir parçası olarak İslami emirlere göre toplanıp dağıtılacaktır. İslam ekonomisinde faiz kanunla yasaklanmıştır. Esas olan Karz’ın yasal ve iktisadi bir kurum olarak varlığıdır. Karz, yöneticilik vasfını taşıyan müteşebbis ile fonlarını getiren mukarız’ın ortaklığı ile üretim sürecine parasal varlıkların aktarımı olarak tanımlanır. Projenin net geliri ikisi arasında paylaşılacaktır. Mukarız’ın mükâfatı ‘kar payı’ ve müteşebbisin mükâfatı ‘kar’ olarak isimlendirilir. Üreticilerin ve tüketicilerin malları için finansal araçların ve para piyasasının ileri düzeyde olduğu varsayılacaktır (Şencan, 1994, s. 162-163; 168-169). Oysaki dindar iş insanlarının yaşadığı sıkıntı doyumsuzluk ve kanaatsizliktir.

İslami rasyonalizm kökenini vahdet inancında bulur. Bu inanca göre, insan hayatı bir bütündür ve bir amaca yöneliktir. Bu amaç ‘Allah’a hizmet etme’(K-3), ‘cennete girme’(K-7), ‘Allah’a ibadet etme’(K-20) vs. hususlardan oluşmaktadır. Kehf, nihai amaç Allah’ın hoşnutluğunu kazanmaktır (Kehf, 1994, s. 155). İslam, Allah inancının yanında ölümden sonraki hayatla da alakadardır. Kişinin gelirini alternatif kullanma potansiyelini bu dünyadan sonraki faydalar da hesaba katılarak artırabilmesini ifade eder. Fakir ve muhtaçlara yardım, gelecek nesillerin refahı için harcama yapmak vesair durumlar birey için fayda sağlamadığından gelirin bu şekilde kullanımı rasyonellik kavramıyla paralel gözükmebilir.

Sonuç

Liberal ekonomi, 1980’li yıllardan itibaren dini kimlik ile kapitalist ekonomik sistem içerisinde var olmanın hatta kapitalist sistem ile tam bir uyumun koşullarını sağlamıştır. Dindar-muhafazakâr çevrelerin devletin ve ilgili ekonomik politikaların bu yöndeki bir değişiminin ifadesi olarak kapitalist ekonomik sistemle daha yoğun ve sıkı bir etkileşime girdiği anlaşılmaktadır.

Müslüman girişimci yaratma doğrultusundaki düşünceler zaman içinde iç ve dış faktörlerin etkileşimi ile dindar-muhafazakâr girişimcileri bir ideal tip olarak karşımıza çıkarmıştır. Dini ve yerli motifli kimlik tanımları ile özelleşen iş insanlarının kendi dini, manevi ve ekonomik amaçları ile liberal ekonomik sistem arasında “bir seçmeci yakınlaşma” olduğu söylenebilir: Nihayetinde dini değerler ile kapitalist ekonomik sistemin, kar, sermaye birikimi, zenginlik gibi motifleri arasında herhangi bir tezat görülmez.

Serbest piyasa sadece ekonomik temelli girişimciliği değil ilgili dini değerleri yorumlama serbestliği ile görünür bir girişimi beraberinde getirir. Nihayetinde kurallarına uymayanı dışarıda bırakıyorsa uyum için gerekli referanslar onun mantığı bağlamında şekillenmiş demektir. Bu ifade üzerinden güdülen iddianın ahlaki boyutu dini ve yerel değerlerden rasyonel tarafı ise liberal kapitalist ekonomik sistemin mantığından devşirilmiş ahlaklı kapitalizm olduğu söylenebilir.

Kurallarına uymayanları dışarıda bıraktığı; dinin değerlerinin yaşaması için işletmenin, bu sistemin kuralları içerisinde ayakta kalması gerektiği şeklindeki düşünceler dikkate alındığında dini değer ve düşüncelere dayalı bir ahlakın mı? kapitalizmi çerçevelediği yoksa liberal ekonomik kapitalist serbest piyasa mantığının mı? dini değer ve düşüncelere dayalı ahlakı kısacına aldığı; yaşananın bir kapitalist ahlak mı olduğu tartışmalı hale gelebilir.

Dindar-muhafazakâr girişimcilerin misyonu hem değer rasyonel hem amaç rasyonel bir eyleme konu tecrübedir denebilir. Bu yönüyle dindar-muhafazakâr girişimciler, değer ve amaç rasyonel motif ve güdüler ile liberal ekonomik sistem arasında seçmeci yakınlaşmanın ifadesi ve temsilidir. Bir ideal tip ve seçmeci yakınlaşmanın ifadesi ve temsili olarak Anadolu sermayesinin seri/sınırsız üretim sistemi ile uyumlu bir şekilde yoğun üretim yapması sermaye birikiminin sağlanmasına ve zengin olmalarına önemli bir katkı sağlamıştır. Bu durumun amaç dışı sonucu ise kapitalist üretici dindar girişimciler piyasada yerini almıştır. Yeni dindar girişimci, burjuvalaşıp erdemli zengin olmakta ve hayır işleriyle ruhunu olgunlaştırmaktadır. Aynı zamanda dindar girişimci minimum devlet düşüncesiyle devleti siyasal hedef olmaktan çıkarıp ekonomik amaçlarına hizmet eden bir kuruma dönüştürmüştür. Çünkü kapitalist ekonomik sistem kanunlarla korunmakta ve buna karşı kazanç yolları kapitalizmin kuralları ile donatılmaktadır.

Nihayetinde dindar-muhafazakâr girişimciler, kapitalizm ve din ilişkisi bağlamında ortaya çıkan duruma ilişkin deneyimleri liberal, kapitalist ekonomik sistem ve serbest piyasa koşulları ile İslami değer ve referanslar arasında bir çelişkiyle yüzleşmektedirler. Söz konusu çelişkinin yarattığı gerilimi aşmak için ilgili pratiklerini, yeniden yorumlanan dini referanslarla meşrulaştırdıkları anlaşılmıştır.

Etik Komite Onayı: Atatürk Üniversitesi, Sosyal ve Beşeri Bilimler Etik Kurulu tarafından verilmiş olup 28.09.2023 tarihli ve E.88656144-000-2300302621 sayılı ve 244 numaralıdır.

Katılımcı Onamı: Çalışmaya katılan bütün katılımcılar, çalışmaya onay vermiştir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.

Finansal Destek: Yazar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Ethics Committee Approval: It was issued by Atatürk University, Social and Humanities Ethics Committee and dated 28.09.2023 and numbered E.88656144-000-2300302621 and numbered 244.

Participant Consent: All participants in the study gave their consent to the study.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflicts of interest to declare.

Financial Disclosure: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynaklar

- Akşit, B., Şentürk, R., Küçükkural, Ö. & Kurtuluş C. (2012). *Türkiye’de Dindarlık: Sosyal Gerilimler Ekseninde İnanç ve Yaşam Biçimleri*, İletişim Yayınları.
- Aslan, A., *Küresellesme ve Din*, <http://www.koprudergisi.com/index.asp?Bolum=EskiSayilar&Goster=Yazi&YaziNo>.
- Aydın, U. & Alkan, H. (2000). “Türkiye’de İşadamları-Devlet İlişkileri Perspektifinden MÜSİAD”, *Toplum ve Bilim*, 85, (133-155).
- Balci, Y. (1994). “İslam’da Çalışma İlişkileri”, Hüner Şencan, *İş Hayatında İslam İnsanı*, Müsiad Araştırma Raporları-9.
- Beekun, R.I., *Islamic Business Ethics, the International Institute of Islamic Thought*, 1997.
- Demir, Ö., Acar, M. & Toprak, M. (2004). “Anatolian Tigers or Islamic Capital: Prospects and Challenges”, *Middle Eastern Studies*, 40 (6), 166-188.
- Giddens, A. (2009). *Kapitalizm ve Modern Sosyal Teori*, çev. Ümit Tatlıcan, İletişim Yayınları.

- Keyman, E. F. & Koyuncu Lorasdağı, B. (2010). *Kentler: Anadolu'nun Dönüşümü, Türkiye'nin Geleceği*, Doğan Kitap.
- Koyuncu, B. (2002). "Küreselleşme ve MÜSİAD: Eklemlenme mi, Çatışma mı?", (Der. E. Fuat Keyman) *Liberalizm, Devlet, Hegemonya*, Everest Yayınları.
- Kuran, T. (2002). *İslâm'ın Ekonomik Yüzleri*, (Çev.: Y. Tezgiden), İletişim Yayınları.
- Kurt, A. (2010). *İşadamlarında Dindarlık ve Dünyevileşme*, Emin Yayıncılık.
- Macfarlane, A. (1993). *Kapitalizm Kültürü*, (Çev:R.H.Kır), Ayrıntı Yay.
- Merriam, S. B. (2013). *Nitel Araştırma: Desen ve Uygulama İçin Bir Rehber* (3. Baskıdan Çeviri, Editörü: S. Turan). Nobel Yayın Dağıtım.
- Metwolly, (1994). "İslami Bir Firmanın Davranışsal Modülü", Üniversity of Chuenstand, Australia", Hüner Şencan, İş Hayatında İslam İnsanı, Müsiad Araştırma Raporları-9.
- Neuman, W. (2008) *Toplumsal Araştırma Yöntemleri: Nitel ve Nicel Yaklaşımlar*, (1. Cilt), (Çev.: S. Özge), Yayınodası Yayıncılık.
- Özbolat, A. (2015). *Kapitalizme Eklemlenme*, Karahan Yayınevi, Adana.
- Özdemir, Ş. (2006). *MÜSİAD: Anadolu Sermayesinin Dönüşümü ve Türk Modernleşmesinin Derinleşmesi*, Vadi Yayınları.
- Özsöz, C. (2019). *Kutsal ve Kural*, Libra Kitap.
- Rodinson, M. (1978). *İslamiyet ve Kapitalizm*, çev. Orhan Suda, Gün Yayınları.
- Şencan, H. (1994). *İş Hayatında İslam İnsanı*, Müsiad Araştırma Raporları-9.
- Ülgener, S. F. (1941). "İktisadi Hayatta Zihniyetin Rolü ve Tezahürleri", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, S: 3-4.
- Ülgener, S. F. (2016)."Kapitalizmin Tarihi Gelişimi", Ed. A. Güner Sayar, *Makaleler*, Derin, 2006.
- Yıldırım, E. (2016). *Neoliberal İslamcılık*, Pınar Yayınları.
- Yin, R. (1984). *Case Study Research: Design And Methods*, Sage Publications, 4-7.
- Zaim, S. (1994). "Ekonomik Hayatta İnsanın Tutum ve Davranışları", (Der. Hüner Şencan), *İş Hayatında İslam İnsanı (Homo-Islamicus)*, Müsiad Araştırma Raporları-9.
- Weber, M. (1985). *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*, çev. Zeynep Arıoba, Hil Yayınları.